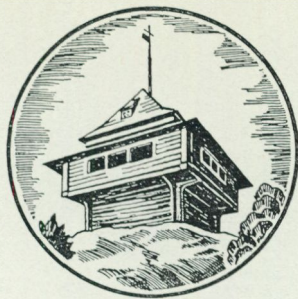

FATABUREN 1970

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Bastu och badstugor

Bastu på svensk landsbygd

Var och en som har fäst sin uppmärksamhet på folkliga hygieniska vanor i Sverige har icke kunnat förbigå en byggnad, som på landsbygden av gammalt har hört till bondens hus och som kallades för *bastu*. Benämningen är en förkortning av ordet *badstuga*, och det har varit helt naturligt att man då i första hand har tänkt på den i benämningen angivna funktionen, badningen. Det har varit svårare att förstå, varför dessa bastur trots den klart angivna funktionen icke användes att bada i utan till helt andra ändamål. Ordet *bastu* var i svenska dialekter under 1700- och 1800-talen benämningen på en byggnad, som framför allt användes till torkning av lin, säd och malt samt att torka eller röka kött i. Benämningen *bastu*, fastän den var känd i största delen av Sverige, har dock inte varit den enda. I västra Sverige (t. ex. i Västergötland utom de nordligaste och sydöstliga gränstrakterna, i Bohuslän, i Dalsland och i nordligaste Halland) liksom i södra Skåne förekommer *bastu* icke i det dialektala ordförrådet, och man har i stället använt benämningen *kölna* (=malttorkhus). Även i andra landskap förekommer avvikande benämningar, t. ex. det finska lånordet *pörte* i Mälardalens län (Södermanland, Närke, södra Västmanland), *torkstu-*

ga i övre Dalarna och *brydestua* i Skåne. De två sistnämnda benämningarna understryker, att byggnaden användes till att torka och bereda lin (*brydestua*), torka malt och tröskad säd eller spannmål.

Dessa torkhus har uppförts på olika sätt. Byggnadstekniken och särskilt inredningen av dem framhäver deras karaktär av torkhus. Sten har som byggnadsmaterial använts i södra Sverige (i Skåne, Halland, Bohuslän och Blekinge; på sina ställen också i Västergötland, södra Småland, södra Öland och Gotland). Husen har oftast välvda tak och är ganska stora; till torkrummet ansluter sig i regel ett förrum, där linberedningen försiggick. Även korsvirke (Skåne) och skiftesverk (Skåne, Halland, Småland, Öland) har kommit till användning. I det övriga Sverige, från norra Skåne, Halland och Blekinge i söder upp till Lappland och Norrbotten i norr, har bastun byggts i knuttimringsteknik, dvs. med timmerväggar.

Stenbyggda, korsvirkes- och skiftesverksbastur och malttorkningskölnor har endast varit torkhus och har icke använts till att taga bad i. Även de knuttimrade basturna har under 1700- och 1800-talen i hela landet (med undantag för finstalande trakter i Norrbottens län och bland de finska kolonisternas ättlingar i västra Värm-

land, i Dalarna och Gästrikland) icke använts till bad, dvs. dessa hus var visserligen bastur men icke badstugor. Detta kan förefalla överraskande men framgår klart av källmaterialet. Särskilt byggnadsskicket och inredningen är klargörande. En badstuga, där imbad eller ångbad kan tagas, måste för detta ändamål ha en ugn med stenröse ovanpå. På dessa upphettade stenar slås vatten för att ett ångbad skall åstadkommas. För de badande måste det också finnas lavar av bräder, där de kan sitta. Ugnen måste också vara tillräckligt stor för att kunna magasinera värme. Huset måste för det första kunna uppvärmas riktigt bra, men för det andra måste elden i bastuugnen, som är täckt med ett röse av kullerstenar, vara släckt, innan badningen kan börja, dvs. innan vatten kan slås på ugnen.

Betraktar vi den svenska allmogens bastur och deras inredning, ser vi, att redan ordet *lave* icke allmänt förekommer i södra Sverige (t. ex. är ordet tämligen sällsynt i västra delen av Småland, saknas i Västergötland utom i landskapets norra del och förekommer icke i Skåne och i Halland). I dessa trakter användes i stället benämningarna *hjäll* och *tarre* (men också *tille*, *ränne*, *slinne* osv.), som alla avser torkställningar av stänger av gallertyp eller stänger under husets tak. Lavar av bräder förekommer sålunda i bastur endast i östra och norra delen av landet. I mellersta och i östra Sverige har bastun vanligen en lave placerad vid husets bakre gavelvägg mitt emot ingångsdörren, men i hela norra Sverige fr. o. m. norra Västmanland, västra Uppland och Dalarna (med undantag för finsktalande trak-

ter i Norrbottens län) finns i huset två lavar längs husets båda sidoväggar från gavelvägg till gavelvägg. Därav följer, att ugnen i dessa bastur är placerad mitt på golvet mellan lavarna, medan den i första fallet ligger i vrån vid ingångsdörren.

Betraktar vi ugnens typ och byggnadssätt i bastur, som är utrustade med lavar av bräder, finner vi tre slags ugnar: 1) byggda av lösa stenar med otätt röse av kullerstenar, som bildar ugnstaket, 2) byggda av gråsten utan murbruk men med tunna sidoväggar och med tak av en stenhäll utan stenröse, eller 3) byggda av stenar med ler- eller murbruk, med fast och tätt murat ugnstak utan röse. Härav följer att endast den första typen av ugn är lämplig för att åstadkomma ett imbad i bastun genom att man slår vatten på det upphettade ugnsröset. Den andra ugnstypen magasinerade icke värme, och när sådana bastur användes till torkning måste ugnen kontinuerligt eldas. En stenhäll som ugnstak kan visserligen upphettas men lämpar sig icke till att slå vatten på, eftersom den lätt kan spricka. Dessutom måste elden i ugnen vara släckt, annars släcker man den med vatten och får rummet fullt av kolos. Den tredje ugnstypen kan överhuvudtaget icke användas för imbad, endast till uppvärmning av ett torkhus.

Följer man utbredningen av den första bastuugnstypen, kan man konstatera att den förekommer huvudsakligen i norra delen av landet (Värmland, västra Västmanland, Dalarna och Norrland) och endast sporadiskt i det inre av Småland och i enstaka fall i några andra syd- och västsvenska landskap och på Gotland. De se-

1. Bastu med
rösugn, lämplig
för imbad. Ny-
skoga, Värmland.
Foto Nils Keyland
1920.

nare har i regel tunna sidoväggar ehuru de är utrustade med röse. Härigenom kan området, inom vilket basturna också skulle kunna tänkas ha använts som badstugor för im- eller ångbad, ytterligare avgränsas. Berättelser och uppgifter om badning i bastu måste naturligtvis ställas mot den byggnadstekniska bakgrund, som ovan i stora drag har skisserats upp. Ytterligare en möjlighet att granska traditionsuppgifternas sanningshalt lämnar oss den faktiska varmbads- och tvättningstraditionen på landsbygden under 1800-talets andra hälft, som utförligt kan belysas genom det rikhaltiga material, som insamlats till olika arkiv. Om man kan klarlägga den reella situationen inom folklig hygien, ser man också, vad som varit det normala och allmänna i hela landet.

Det är därför inte överraskande att traditionsuppgifter och berättelser om bad i bastu på landsbygden under 1800-talet är ofullständiga, motstridiga och oklara. Ordalydelsen i de berättelser och uppgifter, som sagesmän

har lämnat, är i regel svävande, generaliserande och undanglidande. Vissa stereotypa drag, som gång på gång återkommer, låter oss ana att vissa andra allmänna källor ligger bakom och har påverkat sagesmännens uppfattning.

De sagesmän, som berättat om badning i bastu, säger vanligen att de »har hört andra berätta» om sådant eller att »det i deras barndom» eller »i äldre tider» badades i bastun eller »att man skulle bada i bastun» eller »att man inte badade bastu här, men det gjorde man på somliga ställen» (utan närmare uppgifter om det var nära eller fjärran). Några sagesmän berättar dock också att bastubad skulle ha förekommit på orten, men detaljerna känner man icke till. Andra sagesmän däremot kan komplettera sin berättelse med vissa detaljer, men sådana som är otroliga eller fantastiska. Karakteristiskt är, att fastän berättaren icke kan ge några närmare uppgifter om hur eller var sådana bad förekom, han dock kan minnas att man i bastun »piskade varandra» (obs! inte sig själv) med björkris (dvs. kvastar) eller att man vet, att »båda könen badade gemensamt» och att man efter badet i bastun gick ut och »rullade sig i snön». (Om bastubad sommartid har dessa sagesmän dock inte någonting att berätta.) Vissa sagesmän har också omtalat, att det i samband med ångbadet användes badkvastar. Dessa tillverkades, i de områden där ångbad förekom, under sommaren av björkkvistar med löv på. I berättelserna från nedre Sverige och även från andra landskap har dessa kvastar förvandlats till »björkris», som i bastun användes till att »gno

sig med», att »frottera sig med» eller t. o. m. »att sitta på». Om tillverkning av badkvastar under sommaren har dessa sagesmän dock i regel ingenting haft att berätta. Berättelser och uppgifter om bad i bastu på landsbygden under 1800-talet är som tradition ett märkligt tunt skikt, som saknar trovärdiga, realistiska detaljuppgifter, som skulle ge en verklig folklig tradition dess must och kraft. Det under 1800- och 1900-talen insamlade traditionsmaterial om bastubad visar sig vara starkt påverkat och färgat av skildringar om forna tiders bastubad resp. finskt bastubad, som publicerats i litteraturen och i dagspressen. Hembygdsskildringar, som innehållit generaliserande skildringar om det »forn-tida folklivet», likaså läsestycken i Folkskolans läsebok med liknande innehåll och folkskollärarnas berättelser har ytterligare lämnat uppgifter, vilka av för hembygdens historia intresserade personer lokaliserats och förankrats i tid och rum, allt med stöd i byggnadsbenämningen »bastu», som behövde förklaras genom en funktion.

Ganska talrikt har sådana uppteckningar gjorts i Småland och i Östergötland. Oftast omtalas dock i dessa berättelser att man har badat karbad i bastun – inte ångbad. I sådana fall synes det traditionella julbadet (karbadet), som i dessa landskap skedde i stugan (i köket), ha sammanblandats eller påverkats av berättelser om bad i bastun. I vissa andra landskap (Halland, Bohuslän, Öland, Gotland, Blekinge, Närke, Härjedalen) saknas bastubadstraditioner helt och hållet eller också har man upptecknat endast några sporadiska belägg. Från andra landskap (t. ex. Skåne, Södermanland)

känner man bara till några uppgifter om karbad i bastun eller också är uppgifterna om bastubad överhuvudtaget fåtaliga (t. ex. Dalsland, Västergötland, Uppland). Ej heller Norrland har att uppvisa något större antal belägg. Så t. ex. saknas sådana helt från södra och mellersta Lappland, från Härjedalen och från södra Norrbotten, medan det från Västerbotten finns bara en uppgift. Från Ångermanland, Jämtland, Medelpad och Hälsingland finns uppgifter nästan endast om varmbad (karbad) i bastun, och detta bad togs i samband med arbetets avslutning i kolskogen (Hälsingland). Allmänt är känt, att finsk bosättning funnits i många norrländska landskap sedan 1500–1600-talen, och man kan räkna med att den svenska befolkningen, åtminstone i vissa delar av dessa landskap, hade blivit bekant med finnarnas ångbad.

Ångbad i bastun har under 1800-talets andra hälft (och även tidigare) förekommit i de västvärmländska finnbygderna, medan traditionen i östra Värmland liksom i angränsande delar av Västmanland då redan var försvunnen. Däremot har ångbad i bastun badats i några socknar i västra Dalarna, som hade »finnmarker» (Äppelbo, Järna, Nås, Säfsnäs), och mera tillfälligt i några liknande östdalska socknar (Bingsjö, Svärdsjö). Till detta östdalska område ansluter sig finnmarkerna i Järbo-Ovansjö i Gästrikland, där imbad på 1880-talet förekom, men det var redan då sällsynt. I västra Värmland däremot (i Lekvattnet, Vitsand, Nyskoga, S. Finnskoga och Östmark) har ett bastubadsområde funnits, där badningen fortsatte längst, fastän man badade främst un-

2. Foto av Nils Keyland år 1911 av ett bastubad, arrangerat för tillfället av honom med hjälp av hans släktingar i Mangskog, där bastubadningen då sedan länge var en okänd sed. Karbad var det vanliga under 1800-talets senare hälft.

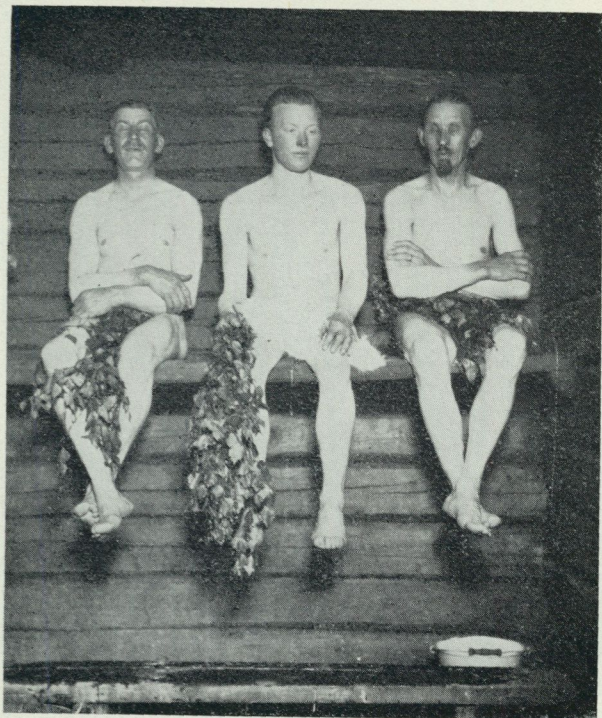
der vintern, när man arbetade i skogen. Dessa ångbad förekom i dessa socknar, om också ej regelbundet, in- till första världskriget.

Det andra sammanhängande bastubadsområdet i Sverige under 1800-talets andra hälft låg i övre Norrland, i trakterna med finsktalande befolkning i östra Norrbotten och i övre Lappland (Torne lappmark). Här har bastubad varit allmänt och bastubyggnaderna användes endast till att bada i, dvs. icke som torkhus. Varje gård, åtminstone de större, hade egen bastu. Enligt en utredning från år 1949 låg mer än hälften (ca 2 500) av Sveriges ca 4 500 gårdsbastur i de fem Tornedalskommunerna och i två angränsande kommuner i Lappland. Kärnområdet bildades av socknarna Nedertorneå, Karl Gustav, Hietaniemi, Övertorneå, Junosuando, Pajala och Tä-

rendö i Norrbotten samt Karesuando och Jukkasjärvi i Lappland. Väster om denna trakt ligger ett övergångsbälte bestående av Gällivare, Nederkalix, Töre och Överkalix, där bastubad förekom endast i de byar, som låg i de östra delarna av socknarna, medan bastun annars användes som torkhus för korn. Bastubadseden har i söder icke förmått överskrida Kalixälven, fastän vissa andra kulturdrag av finskt ursprung (t. ex. korntorkhuset rian) har gjort det.

Hur man badade ångbad i en bastu

I de trakter i västra Värmland och i Norrbottens län, där bastubadet hörde till en normal hygienisk tradition, badades i bastun för det mesta en gång i veckan, i regel på lördagarna. Under vintern badade man i Norrbotten på några håll icke varje vecka

3. Finnbastu i Muodoslompola, Pajala sn, Norrbotten.

vid kallt väder, ty det var svårt att få bastun tillräckligt varm. Även under vintern klädde man vanligen av sig inne i stugan, emedan badbasturna i regel ej hade något förrum vare sig i Norrbotten eller i Värmland, inte ens en svale förekom. När man gick till bastun hade man »ett varv underkläder på och fötterna instuckna i stövlarna». Det var praktiskt, eftersom överflödiga kläder endast var till besvär inne i bastun, särskilt som det var många som badade samtidigt. Under sommaren klädde man däremot av och på sig framför bastun under det utskjutande taket, där ibland träpin-nar fanns inslagna i ytterväggen för att hänga upp kläderna på.

De badande satt uppe på laven och man slog med en skopa varmt eller

kallt vatten på ugnen för att få ånga och driva upp temperaturen, så att man började svettas. Det har varit ett allmänt bruk att den, som vill ha hastast i bastun, bestämmer temperaturen, medan de andra, som icke tål så hög värme, får flytta sig längre ned på laven eller på bänken vid golvet.

De badkvastar, som användes, tillverkades under sommaren, helst i början av juli, och torkades i skuggan för att löven icke skulle lossna. Före användningen blöttes de i bastun i varmt vatten och lades sedan på ugnsröret, där man vände dem ett par gånger i ångan för att mjuka upp dem. Var och en nyttjade sin egen kvast, och det förekommer, att man hjälper en annan genom att badda hans rygg med hans kvast. Detta synes ha givit upphov till uppfattningen att man »piskade varandra», såsom det berättas i litterära skildringar och i vissa uppteckningar från nedre Sverige.

Efter svettningen och baddandet med kvasten, vilket avser att påskynda svettning, följer tvättningen inne i bastun. Härvid använder man baljor och byttor av trä. I Norrbotten uppvärmdes tvättvatten ibland i ladugårdens stora gryta och bars till bastun, men i nyare bastur finns också inmurade grytor. Enligt några uppgifter från Värmland har där tvättvatten uppvärmts också med heta stenar, som lades i den urholkade träbaljan med tjocka väggar.

Efter tvättningen kan man skölja sig med svalt vatten och på nytt kliva upp på laven för att i svagare värme ta en bekväm eftersvettningsskur. Man kan slå vatten på stenarna igen, men nu strävar man inte efter hög värme.

4. Tvättning i bastun. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Nils Keyland tog detta foto samtidigt som fig. 2.

Efter badningen sker avkylning med svalt, mera sällan med kallt vatten. På sommaren användes oftast inget vatten utan man gick ut och satte sig framför bastun. Fredrik Borelius har skildrat bastubad i Norrbotten sålunda: »Man använder icke kallt vatten till avkylning efter badet. Inte heller rulla de infödda sig i snön efter badet om vintern. Om sommaren går man i stället ut och sätter sig naken i gräset och låter aftonvinden svalka sig». Den i litterära skildringar mycket uppmärksamade »rullningen i snön» efter badet har icke varit någon allmän tradition utan närmast ett undantag, eller, såsom en meddelare från Lekvattnet i Värmland uttrycker saken, »endast en och annan som var mycket duktig eller ville skryta, använde den metoden».

Gemensamma bad för båda könen, vilket också blivit uppmärksammat i litteraturen, har i Norrbotten ganska allmänt förekommit intill seklets början, ibland också senare. Gemensamt bad har också förekommit i Värmland (i Östmark) i början av detta sekel. I Norrbotten, liksom på andra håll, har »det gemensamma badet» i regel (liksom i Finland) närmast varit »det gemensamma badet för medlemmar i samma hushåll», dvs. gårdens eget folk. Även denna tradition har i Norrbotten börjat gå tillbaka under 1800-talets sista decennier, i norra delen av Tornedalen redan tidigare genom læstadianismens påverkan. Om en främling fanns med, badade män och kvinnor i skilda omgångar, i regel först män och sedan kvinnor och barn. »Sambadandet» kan sålunda närmast karakteriseras såsom en badform under stark social kontroll. En meddelare i Norrbotten uttrycker (på 1950-talet) detta sålunda: »Sambadandet förekommer ännu så till vida, att äkta makar ofta bada tillsammans. Under det forna sambadandet ansågs oanständigt uppförande i bastun som ett helgerån. Gjorde sig någon skyldig till sådant fick han en skamfläck för hela livet genom denna handling».

Bastubad i städerna

I städerna fanns badbastur under medeltiden sedan 1200-talet (Lund 1269) och under de följande seklerna. Intill 1600-talets slutskede fanns badbastur i alla större städer. Dessa var för stadskulturen tidstypiska inrättningar på kontinenten, främst i Tyskland, men även i de skandinaviska länderna.

Badstugor i svenska städer var dels

4. Badstuga ur
Olaus Magnus,
Historia om de
nordiska folken,
1555, bok 15,
kap. 35.

privata, dels ägdes de av staden eller av vissa institutioner. I Stockholm t. ex. var under medeltiden de tre viktigaste badstugorna Södra badstugan, Helga Lekamens gilles badstuga och Helgeandsbadstugan. Stadens badstugor innehades mot hyra till staden av yrkesmännen, *badare*, vilka t. ex. i Stockholm under 1600- och även under 1700-talet var organiserade till badareämbetet. Med dessa »officiella» badstugor konkurrerade framgångsrikt talrika mindre privatägda bastur (*ogilla bastur*), som låg på malmarna och frekventerades huvudsakligen av de mindre bemedlade. De mera välbärgade stadsborna hade egna bastur på sina gårdar. Offentliga badstugor likställdes i stads- och landslagarna med andra offentliga platser, t. ex. torget, och laglig *bastufrid* var en förutsättning för deras verksamhet.

Innehavaren av en badstuga mot hyra till staden kallades vanligen *badstugukarl*. Han tjänstgjorde i regel också som badare på manssidan. På

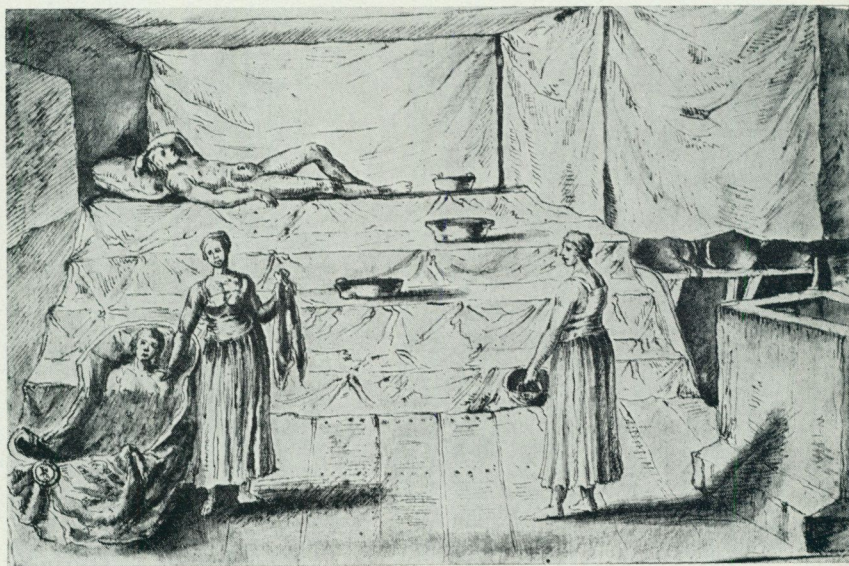
kvinnosidan (som fanns i Stockholm t. ex. år 1509 i Helga Lekamens gilles badstuga) tjänstgjorde en kvinnlig badare, *badstuguhustru* eller *badstugukona*. Utom dessa två var ett antal pigor och karlar anställda som badare och som biträdande personal, vars uppgift var att passa upp klienter och se efter deras kläder. Trots detta var stölder i offentliga badstugor ingalunda ovanliga. Personal i badstugan fick för sina tjänster vanligen drickspengar av de besökande. Bastukarlen kunde också utöva koppning, men i Stockholm fanns sedan 1490-talet i större badstugor också specialister, både manliga koppare och kvinnliga åderlätare.

Offentliga badstugor hade i regel ett avklädningsrum, där kläder förvarades och där klienterna serverades öl. Själva badstugan var uppdelad åtminstone i två avdelningar. Det fanns en *svettstuga* för ångbad, där man först värmdes upp sig på laven, svettades och kvastade sig med badkvasten.

»Man skall sakthelica vardha varmer och icke strax quasta», uppmanades bastubesökare i en läkebok från 1500-talet. Den andra avdelningen var uppdelad i mans- och kvinnosida med en mellanvägg, som icke räckte upp till taket. Detta var tvättrummet, där badaren resp. bastuhustrun utövade sin verksamhet, antingen ensam eller med hjälp av pigor. Tvättrummet kunde också sakna mellanvägg och vara gemensam för båda könen. Sedan medeltiden förekom i badstugor (och tydligen i tvättrummet) också karbad, eftersom *löghukar* och *lögtråg* (ibland av koppar) omtalas i källmaterialet. Man kan tänka sig att i detta rum och i svettestugan de i inventarier och bouppteckningar omtalade lintygen: *badstugusärkar*, *-skjortor*, *-mantel*, *-byxor* och *-förkläden* användes av både klienter och bastupersonalen. Badande gäster kunde också ha särskilda *bastumössor*, vilka ibland var flätade av halm.

Fransmannen Ogier, som besökte ett bastubad i Stockholm åren 1634—35, berättar att den tjänande personalen bestod av kvinnor, »blott iklädda lintyg», vilka med björklövskvastar »piskade» de badande och ombesörjde tvättningen. Han fortsätter: »Här komma män och fruar och unga flickor samman om varandra; kvinnorna hava blott lintyg på, männen täcka endast blygden med björkris. Sed och gagn hava här jagat blygseln på flykten; icke ens de kyskaste kvinnor draga sig för att besöka dessa varmbadhus, utan gå dit med man och barn».

Under 1600-talet blevo de offentliga badstugorna oftast utvidgade och kunde ha flera rum, bl. a. särskilda kammare för finare gäster, med bänkar och bäddar där de kunde vila ut. I Uppsala besökte studenterna, enligt de unga herrarna Falkenbergs notiser år 1657, bastun i regel en gång i månaden, varefter de lika regelbundet drack *kallskål*.

5. Bastu klädd
med textilier. Ur
Magalotti, Sverige
under år 1674.

Under 1600-talets sista decennier synes badstugorna i vissa städer ha blivit nedlagda, och med det stora nordiska krigets utbrott går en epok i den svenska stadsbefolkningens hygieniska vanor mot sitt slut. I t. ex. Malmö dog den siste badaren år 1709. Några år före sin död klagade han över att de få i staden som ville bada gjorde det mestadels hemma och besökte badstugan högst 2—3 gånger om året. I Söderköping fanns en bastu ännu år 1701, men den uppges vara »öde». Om Hudiksvall berättar O. Broman att badstugorna omkr. 1736 endast rätt sällan brukades.

I Stockholm fortsatte badareämbetet visserligen sin verksamhet även under 1700-talet, men badarnas uppgift inskränkte sig nu till att bereda olika slags hälsobad och medicinska bad. Rosenbad, som var uppfört 1681 och revs på 1740-talet, var avsett för medicinska bad (karbad, och icke för ång- eller svettbad). På 1770-talet fanns i Stockholm endast en känd badinrättning, Strömsborg, som serverade »alla slags kalla och varma hälsobad». Dessa badinrättningar besöktes endast av välsituerat folk, som hade råd att betala för badet. Så badade t. ex. den unge Carl Tersmeden år 1751 karbad tillsammans med sina vänner före sitt bröllop. Under 1800-talets första hälft synes badstugornas antal i Stockholm ha varit försvinnande litet. År 1831 öppnades en badinrättning med varma karbad vid gamla Norrbro, och senare tillkom två mindre badinrättningar. Först med byggandet av badinrättningen vid Malm Morgsgatan 1867 började en ny epok i huvudstadens hygieniska tradition. Ungefär samtidigt eller litet se-

nare upprättades badinrättningarna också i andra städer. I Göteborg t. ex. uppfördes de Renströmska badanstalterna åren 1874—76.

Bastubad bland ståndspersoner

På landsbygden hade prästgårdarna under 1600-talet ofta en särskild badbastu, som dock icke hörde till de hus, som socknen skulle bygga och hålla i gott skick, utan den skulle byggas av prästen, om han så ville. Detta synes ge skäl för uppfattningen, att bastubadet av bönderna ansågs som en högre ståndssed, som vederbörande själv fick bära kostnaderna för. Säkert har badbastur på vissa prästgårdar förekommit även på 1500-talet. Omkring 1635 omnämnes i Rudbeckii kyrkostadgar, att klockaren skall prästens badstuga elda, »en resa varje vecka».

Badbastun har dock under denna tid inte varit allmän på prästgårdar i Sverige. Vi saknar uppgifter om i vilken utsträckning bastubadsseden var utbredd bland prästerskapet t. ex. under 1600-talet. Den enda utförligare källa, som belyser prästens badvanor, utgöres av Petrus Gyllenii dagboksanteckningar från Karlstad och Värmland fr. o. m. 1662, och denna källa ger ett visst stöd för uppfattningen att bastubadet under hans tid och inom hans samhällsklass mer var präglad av medicinska än av hygieniska skäl. Mot slutet av 1600-talet synes bastubadsseden också bland prästerskapet ha varit i avtagande. I början av 1700-talet omtalas på prästgårdar ännu badstugor, men deras antal är litet och badbastun var av allt att döma en sällsynt företeelse. Från 1700-talets andra hälft saknas uppgif-

ter om bastubad i prästgårdsmiljö, med undantag av den berömda skildringen av bastubad på julaften hos prosten Wiesel på Vislanda prästgård i Småland under 1760-talet, som av Samuel Ödmann skildras på följande vis: »Klockan två eftermiddagen uppdades badstugan med björkved och ett äkta friskt bad tillagades. Drängarna badade vid första värmen, som ansågs mindre hälsosam. Därefter infann sig Prosten med adjunkt och undertecknad. Man avklädde allt, och kläderna lades utom dörren i fria luften. Var och en intog en lave, i mån av den hetta han åstundade. Hela ämbare kallt vatten göts på den uppglödande ugnen, som gav en stekande imma, mot vilken den häftigaste Sirok var att anse som en förfriskning. Efter några minuter begynte den nakna och på blotta brädet utsträckta kroppen starkt svettas. Då gavs åt den badande en i ljumt vatten doppad björklövskvast, med vilken han immerfort gisslade sig värre än den argaste capuciner munk, till dess huden blev eldröd som en kokt kräfta. Därefter nedsteg man och satte sig på ett bräde, varefter en dräng med sina barbariska nävar företog tvättningen från huvud till fot, och slutligen göt över huvudet en full skopa varmt vatten . . . Äntligen intogs kläderna utur kölden, som oftast steg till 12 à 16 grader, och man påklädde sig dem utan minsta olägenhet. Vid hemkomsten fann man uppbyggade sängar, i vilka man lade sig med kläderna. En lätt svettning följde, och man uppfriskade sig med gammalt marsöl, försötmat med honung och kryddat med anis, tillika med sonderbetat julbröd.»

Bortsett från enstaka överdrivna

drag (»hela ämbaret kallt vatten») kan man i Ödmanns skildring icke påvisa några direkt felaktiga uppgifter. Man lägger märke till att prosten Wiesels bastu icke hade något förrum, eftersom kläderna lades utanför dörren. Men som en sedeschildring från 1700-talets andra hälft måste den ändå karakteriseras som ett undantag, en relik från ett tidigare skede, då bastubadandet bland präster ännu hörde till deras hygieniska tradition. Ödmann, som var född 1750, har här skildrat en episod ur sin barndom, och upptecknandet har skett ca 40 år efteråt (»Hågkomster» skrevs 1801), varför man kan tänka sig, att själva tilldragelsen har kunnat bli utsmyckad med vissa detaljer, som kanske inte direkt härrör från småländsk prästgårdsmiljö.

En annan grupp ståndspersoner bosatt på landsbygden var officerarna, innehavarna av officersboställen i den indelta armén. Genom bevarade husesyner kan man få en föreställning om byggnadsskicket på dessa boställen, där bland andra byggnader under 1600-talets slut och i början av följande århundrade också omtalas badstugor. Däremot saknas tyvärr både skildringar och notiser om bastubad på boställen. Fastän badstugan var föreskriven i boställsordningen (som gällde för hela riket, också Finland), synes man i allmänhet ha rättat sig »efter ortens sed». Det synes därför ha varit boställsinnehavarens personliga önskemål och initiativ, som avgjorde om badstugan blev uppförd eller ej. I Skåne och i Jämtland t. ex., från vilka landskap samtliga boställssyner från slutet av 1600-talet har genomgått, var antalet badstugor mycket li-

tet. På överstebostället Frösön i Jämtland fanns en bastu år 1718, men det antecknas i husesynsprotokollet, att »det vill påstås att detta huus är onödigt till gården».

Även på herrgårdar och slott, likaså i kloster och på kungsgårdar fanns badbastur. Ibland låg bastun på ena sidan av gårdsplanen eller i närheten av mangården, men den kunde också vara inrymd i nedre våningen bredvid köket. På större slott fanns ibland två badbastur, den ena för slottsherren och hans familj (*Herre bastuenn*), den andra för tjänarna (*svenne bastuga* eller *Spis bastuffuon*). De senare, liksom badstugor på mindre ställen, var enklare byggnader och bestod under 1600-talet vanligen bara av ett rum med en svale framför. I stället för svale kunde de ha ett förrum, som kallades för bastukammare (*bastu stuffwo*). Däremot var herrebasturna vanligen större anläggningar med flera rum och kamrar.

Herremännen hade i sina badbastur ofta en rikhaltig inredning, varom källorna lämnar goda upplysningar. Bastukammaren var vanligen utrustad med en spis, vilket betydde att herrebastur på flera håll under 1500-talet var utrustade med skorstenar. För beredning av varmt vatten fanns inmurade pannor. Inventarieförteckningarna upptar också en mängd kittlar (oftast av koppar) och talrika tränkär, vilka användes att ha kallt vatten i, men som också kunde användas som badkar. Johan III hade särskilt simbad av koppar i sina badstugor både på Kungsör och på Stockholms slott.

Den textila utrustningen i herrebasturna var iögonfallande. Med tyger täcktes inte bara lavarna utan också

väggar och tak. På Karlbergs slott fanns »himlar» uppspända över lavarna, och de badande kunde draga för gardinerna. I de kungliga och högadliga basturna kunde tavlor vara upphängda på väggarna, t.ex. på Gripsholm under Gustav Vasas tid och på De la Gardies Kägöholm. På Karlbergs slott hade t.o.m. skulpturer placerats i bastun. I bastukamrarna, där väggarna likaså var klädda med tyger, fanns bord och sängar. På Stegeborg fanns t.ex. år 1652 nio uppslagna brädsängar och två fotpal-lar. Till den personliga badutrustningen för herremän hörde också *bastuskjortor*, *-förkläden*, *-särkar* m. m. och *badstuguhattar*.

Trots goda uppgifter om basturnas inredning saknas skildringar av den högre samhällsklassens badvanor. Slut-satser kan dras endast med hjälp av de uppgifter som finns om bastuin-redningar. På kungsgårdar och mindre herrgårdar var bastun enkel: utom laven och bänkarna samt ugnen hade man endast ett antal tränkär för varmt och kallt vatten. Tydligen badades ångbad med efterföljande tvättning. På andra herresäten, vilka är i majoritet, var inredningen av badbastun mera påkostad.

Förekomsten av badkar och den rikhaltiga textila utrustningen i själva bastun antyder, att badningen framför allt måste ha skett i form av karbad, eftersom uppgifter om rösugnar och badkvastar från denna miljö icke omtalas.

Ännu under 1700-talets första hälft förekom på vissa håll badbastur på herresäten, men uppgifterna är få. Nu har man också på vissa håll inom denna samhällsklass följt med modet, och

man började bygga badinrättningar efter romerska och turkiska förebilder. Carl von Linné skildrar år 1746 det romerska badet på Lindholmens gård i Västergötland. En turkisk badstuga fanns på Kägleholt, byggd av Casten Feif (ägar 1713–1739).

*

Att bada bastu var under medeltiden och under 1500–1600-talen framför allt en högreståndssed och en stadssed, som nära sammanhänger med motsvarande förhållanden på kontinenten. Storhetstidens bastutradition är framför allt präglad av samtids uppfattning om badningens medicinska betydelse. Badningen var i första hand en medicinsk hälsokur och inte en hygienisk sedvänja.

I samband med högreståndssed och stadskulturens koncentration till östra Sverige kan man vänta sig att denna sedvänja i dessa trakter också skulle påverka landsbygdens befolkning. Så har också skett. Sedan slutet av medeltiden, under 1500-talet och 1600-talets förra hälft, har bastubadet i viss utsträckning också förekommit på landsbygden bland bönderna. Omfattningen av denna påverkan är inte lätt att klarlägga, eftersom källmaterialet i regel endast består av enstaka notiser i domböckerna. Ordet »bastu» kan däremot inte utan vidare anses vara ett kriterium för bastubadets utbredning i Sverige. Bastubadandet har förmodligen förekommit i östra och mellersta Sverige, där också basturnas inredning, som ovan omnämndes, var sådan, att det i dessa hus var möjligt att taga ångbad. Uppgifter om bastubad bland allmogebefolkningen finns framför allt från 1600-talets början

och första hälft från Småland, Östergötland, Uppland och Värmland (dessutom bland finska kolonister), men från norra Sverige endast från Västerbotten (utom det finsktalande området i Norrbotten-Lappland). Denna påverkan synes sålunda ej ha varit särskilt stark och har ebbat ut vid 1600-talets mitt, eftersom man under 1700-talet även i den allmänna terminologin likställer bastun med torkhuset. Detta stämmer helt överens med utvecklingen bland de högre stånden, vilket berördes ovan.

Badinrättningarna i städerna under 1800-talet var i första hand avsedda för medicinskt bruk, och bad togs främst av hälsoskäl. År 1809 publicerades av Kongl. Collegium Medicum en »Ordning för badare i riket», där badarnas skyldigheter och badinrättningens karaktär tydligt framträder:

»§ 1. Badare föremålen äro, at til Allmänhetens tjenst altid hafwa en wäl inrättad Badstuga för allehanda slags Bad; at äga färdighet i rakning, koppning, åderlåtning, blodiglars, spanska flugors och klistirers applicerande, samt i liktornars och naglars putsande; at känna de medel som i hast bör tilgripas at stilla förblödningar; at weta hur skenbart döde skola handteras och uplifwas; huru första förbanden anläggas wid benbrott, friska sår mm. som hörer til utwärtas åkommors lindrande och den mindre Chirurgen.»

För de förmögnare stadsborna var under 1800-talet brygghuset och för de mindre bemedlade köket de utrymmen, där hygieniska behov i form av tvättning och karbad tillfredsställdes. Karbadet hade varit en normal badform under hela 1700-talet.

SUMMARY

Steam-baths and bath-houses

In Sweden of old a special house belonged to the peasant's farmstead called *bastu* (<*badstuga*, bath-house), although this house during the 18th and 19th centuries was used for drying flax, corn and malt and for smoking and drying meat. The word *bastu* is found in eastern and northern Sweden and the house is generally built of timber. It is furnished with *lavar* or wooden benches fixed to the walls. A bath-house used for steam-baths must apart from benches also have a suitable oven with thick walls of stones that can store the heat, and with a mound of stones on the top on which to pour the water to create steam. Similar houses in southern and western Sweden, and to a great extent also in middle Sweden, lack these ovens while they are found mainly in northern Sweden and sporadically in other counties (e.g. the interior of Småland).

The credibility of reports that according to tradition steam-baths have been taken in the Swedish countryside during the 18th and 19th centuries must be weighed against the background of the building construction. Descriptions of "old-time steam-baths" or of steam-baths in Finland and among the Finnish colonists in Sweden have been published many times, in books about regional history, in newspapers and even in primary-school reading-books, and this has strongly influenced the reports. In reality the steam-baths have been used only in two areas in Sweden—the west part of Värmland among the descendants of Finnish colonists and in the far North among the Finnish-speaking population. In this study is told how steam-baths were taken in these districts.

In Swedish towns bath-houses have been in use since the 13th century and baths could be had until the last dec-

ades of the 17th century. These bath-houses were of the same type as the Continental town baths, in particular the German. The bath-houses were either private or public baths, owned by the town or by certain institutions and rented by professional bath-keepers who were organized in bath-guilds. During the last decades of the 17th century most baths were closed down. During the 18th and 19th centuries (until 1850–60) the very few bath-houses in existence were foremost health-baths and medical curative establishments.

As among the towns-people, the upper classes living out in the country also had bath-houses until the end of the 17th century. In the castles and manors, in the monasteries and the royal estates as well as in rectories and in commissioned officers' homes bath-houses were found. Both steam-baths and tub-baths occurred.

To take a bath in Sweden was thus very much an upper-class and towns-people custom, closely connected with their equivalents on the Continent. The medicinal effects of baths was important, the hygienic aspects were secondary.

Since the residences of the upper classes and the towns were mainly situated in the east and central parts of Sweden, their bath-culture has to a certain extent also influenced the peasant population in the same regions. How far-reaching this influence was is not easy to find out; it was not strong, and became ever weaker as the century wore on. By the 18th century the word *bastu* is the equivalent of a drying-house.

The normal form of taking a bath during the 18th and 19th centuries was to take it in the laundry-tub in the kitchen, in the brew-house or, in northern Sweden in the cow-shed since they were equipped with fireplaces.